

Privatizacija religioznosti v postjugoslovanskih družbah

UVOD

Najbolj logično izhodišče za analizo religijskih sprememb v državah nekdanje Jugoslavije se zdi obstoječa literatura o religijskih spremembah v širšem evropskem kontekstu, ki te spremembe obravnava iz različnih teoretskih perspektiv. Za klasičen sociološki pristop v tej zvezi velja t.i. sekularizacijska teza, ki predvideva splošen upad v razširjenosti, ugledu in moči religije v okvirih modernih družb (npr. Bruce, 2002, 2011, Norris in Inglehart, 2004). Ta pristop je našel največ empirične opore prav v študijah religijskih sprememb v okviru evropskih držav (Davie 2002-a).

Po drugi strani pa so mnogi avtorji dokazovali trend revitalizacije vsaj nekaterih vidikov religije v številnih delih sodobnega sveta, vključno z nekaterimi evropskimi državami (npr. Casanova, 1994; Berger, 1999; Davie 2002b, Greeley, 2002; N. Toftu, Philpott in Shah, 2011). Te ugotovitve so bile tudi teoretično podprte, morda najprepričljiveje pri zagovornikih t.i. teorije racionalne izbire (Stark in Iannaccone, 1994; Stark in Finke, 2000). V skladu s tem pristopom modernost sama po sebi ni močno posegla v 'religijsko

povpraševanje', kar pomeni, da lahko spremembe v stopnjah religioznosti znotraj stabilnih sodobnih družb večinoma pripišemo spremembam v 'religijski ponudbi'.

Ob navedenih dveh nasprotnih stališčih tretja skupina znanstvenih prizadevanj ugotavlja, da se je v zadnjih nekaj desetletjih religioznost ljudi v Evropi na splošno premikala v smeri stanja, ki ga lahko označimo z izrazom 'vera brez pripadnosti' (Davie, 1994, 2000, 2002b) ali splošneje 'privatizacija religije' (npr. Luckmann, 1967, Beyer, 1994). Privatizacija religije je po Thomasu Luckmannu logična posledica splošnejšega modernega trenda funkcionalne diferenciacije družbe in z njim povezane emancipacije/avtonomizacije posameznika. Religija v tem kontekstu postopno umika iz javne sfere, ohranjanja pa se pretežno v zasebni sferi. V svoji analizi religije v kontekstu globalizacije tudi Peter Beyer ugotavlja, da se religija v sodobni globalni družbi ne bo mogla izogniti trendu privatizacije (1994: 107). Zanimivo je, da nekatere raziskave v ZDA (npr. Wuthnow, 1998; Roof, 1999) na splošno podpirajo tezo o trendu privatizacije religioznosti že od petdesetih let prejšnjega stoletja naprej.

Druga pomembna skupina ugotovitev v zvezi z religijskimi spremembami v

evropskem kontekstu je, da obstajajo velike razlike med evropskimi državami, ki so najbolj očitne, če primerjamo manj religiozne države 'protestantskega severa' in bolj religiozne države 'katoliškega juga'. Dodatne analize kažejo na velike razlike tudi znotraj teh dveh skupin (Martin, 1978, 2005, Davie, 2000). Posebej velja opozoriti tudi, da evropski trendi ne ustrezajo nujno položaju na Balkanu. Kot ugotavlja Grace Davie, se tipični evropski vzorci začenjajo razblinjati, ko Evropa dosega svoje meje na Balkanu (2000: 27).

Nekoliko podrobnejši pogled v zvezi z območjem nekdanje Jugoslavije sta ponudila Pollack in Müller (2006), ki sta s pomočjo lastnih anketnih podatkov, zbranih v letu 2000, poskušala potrditi hipotezo o individualizaciji /privatizaciji religije v Srednji in Vzhodni Evropi. Njune analize sicer (po njuni oceni) ponujajo podporo privatizacijski hipotezi, vendar velja pri tem opozoriti, da je njun projekt zasnovan kot presečna študija, ki po definiciji ne more prepričljivo odgovoriti na vprašanja glede dolgoročnih gibanj. Kljub temu navedena študija ponuja zelo koristno operacionalizacijo koncepta privatizacije religioznosti, ki tvori ključno izhodišče za realizacijo pričujoče študije. Velja tudi omeniti, da je Niko Toš (1999) našel vzorce privatizacije religioznosti za Slovenijo v okviru analize podatkov za obdobje med letoma 1991 in 1998. V tem obdobju se je delež tistih, ki se označujejo kot religiozne, nekoliko povečal (z 61 % na 65 %), medtem ko se je odstotek tistih, ki zaupajo Cerkvi, v istem obdobju bistveno zmanjšal (s 37 odstotkov na 11 odstotkov).

Ko govorimo o religiji v državah nekdanje SFRJ, je smiselno omeniti, da je bila Jugoslavija multietnična in religijsko mešana država, v kateri je velika večina ljudi spadala v eno izmed treh glavnih svetovnih verskih tradicij: katoliško, pravoslavno ali islamsko. Prav tako je treba poudariti, da je, zlasti po drugi svetovni vojni, postjugoslovanska regija doživela intenziven proces sekularizacije (npr. Flere, 1990).

Pričujoča študija je usmerjena na vprašanje, kakšne spremembe so se zgodile v posameznih državah po razpadu nekdanje skupne države. To vprašanje je že obravnaval Reinhard Henkel, ki je sklenil, da "*... je bila in še vedno je po letu 1990 revitalizacija religije v vseh državah nekdanje Jugoslavije močnejša kot sekularizacija*" (2009: 59). Henkel revitalizacijo religije identificira predvsem v boljšem družbenem položaju religijskih organizacij in v močnejši identifikaciji posameznikov z njimi, ne pa tudi na ravni aktivne religijske participacije posameznikov. Opažene trende je poskušal razložiti s pomočjo koncepta "konfrontacijske identitete", oziroma s pomočjo teze, da se vloga religije povečuje kot posledica konfrontacij različnih etnično-religijskih skupin. Ključna pomanjkljivost Henklove raziskave je njena utemeljenost na različnih podatkovnih bazah za posamezne države, ki praviloma ponujajo medsebojno težko primerljive, včasih pa tudi nezanesljive podatke. Poleg tega je vprašljivo, kako bi lahko pristop "konfrontacijske identitete" uporabili za razlago religijske dinamike v Sloveniji, kjer spopadov, povezanih z religijsko identiteto, praktično ni bilo.

Osnovni cilj pričujoče študije je identifikacija in analiza ključnih religijskih sprememb v okviru postjugoslovanskih družb s primerljivimi podatki, ki so na voljo. Sledeč analizi Pollacka in Müllerja (2006) je bil glavni fokus študije preveriti hipotezo o privatizaciji religije kot prevladujočem splošnem trendu na področju religijskih sprememb.

Da bi dosegli ta cilj, smo uporabili modificirano različico operacionalizacije, kot sta jo predlagala Pollack in Müller (2006: 23). Na tej osnovi sklepamo, da privatizacija religioznosti poteka, če se v opazovani družbi in opazovanem obdobju razmerje med prisotnostjo zasebne (privatizirane) religioznosti in prisotnostjo institucionalne religioznosti spremeni v korist prve. Glede na razpoložljive podatke je bilo v analizi zajeto obdobje med letoma 1995 in 2009.

Potrditve te hipoteze bi postavila pod vprašaj osnovno Henklovo tezo o splošni revitalizaciji religije v regiji. Če je namreč razlaga konfrontacijske identitete pravilna, potem pričakujemo, da bo revitalizacija prisotna predvsem v dimenziji institucionalne, manj (ali nič) pa na področju zasebne religioznosti. Pričujoča analiza ne bo obravnavala tretjega niza kazalnikov, ki sta jih uporabljala Pollack in Müller, namreč tistih, ki merijo prisotnost alternativnih oblik religioznosti. Ta opustitev temelji na očitnem dejstvu, da alternativne oblike religioznosti niso nujno v celoti zasebne. Z drugimi besedami, nove in alternativne oblike religije prav tako vsebujejo dimenzije, kot so obiskovanje verskih storitev in zaupanje v verske organizacije, zato jih ni mogoče v celoti (kot to naredita Pollack in Müller) obravnavati kot zasebnih oblik religioznosti. Drugi cilj pričujoče študije je obravnavati vprašanja, kako so navedeni trendi prisotni med mladimi in med tistimi s terciarno izobrazbo. Ti dve skupini sta še posebej pomembni z vidika ocenjevanja prihodnjih trendov v regiji, kar sodi v sklepni namen članka.

RAZISKOVALNA METODA

Zastavljena raziskovalna cilja sta bila dosežena na osnovi sekundarne analize podatkov Svetovne raziskave vrednot, ki je v obdobju 1995–2009 pokrila vse politične entitete v regiji nekdanje Jugoslavije vsaj v dveh časovnih točkah. Ker pa so bili podatki za nekatere manjše entitete (še posebej za Kosovo, Republiko Srbsko in Federacijo Bosne in Hercegovine) nekoliko pomanjkljivi z vidika možnosti zanesljivega ugotavljanja dogoročnih trendov, te entitete niso bile vključene v analizo.

Celotna analiza je glede na razpoložljive podatke omejena na obdobje med letoma 1995 in 2009 in v tem okviru temelji na primerjavi dveh časovnih točk za vsako državo. Kar zadeva prvo točko v času (1995–1998), se podatki za večino opazovanih držav nanašajo na leto 1998, kar hkrati pomeni, da se v vseh

opazovanih družbah primerjava v celoti izvaja v povojnem obdobju. Druga točka v času variira od leta 2006 (Srbija) do leta 2009 (Makedonija), medtem ko so vse druge države opazovane v letu 2008.

V okviru teze o privatizaciji religije sta bila kot mera institucionalne religioznosti uporabljena dva indikatorja:

1. Konfesionalna identifikacija (0 = 'Ne', 1 = 'Da'), pri čemer je bil večji delež državljanov neke države, ki izraža pripadnost (katerikoli) verski skupnosti, uporabljen kot mera za višjo raven institucionalne religioznosti.
2. Udeležba pri verskih obredih (1 = 'Nikoli' ... 8 = 'Vsaj enkrat na teden'), pri čemer je povprečna pogostost udeležbe uporabljena kot indikator ravni prisotnosti institucionalne religioznosti.

Indikator zasebne religioznosti je bil sestavljen iz naslednjih dveh enot:

1. Povprečne vrednosti izražene pomembnosti Boga v življenju posameznika (1 = "Sploh ni pomemben" ... 10 = "Zelo je pomemben"), kar se zdi boljši pokazatelj privatizacije religioznosti v primerjavi z vero v Boga, ki sta jo uporabila za Pollack in Müller, saj je vera v Boga del uradne doktrine vseh opazovanih religij, kar takšen indikator umešča bližje institucionalni razsežnosti. Po drugi strani koncept pomembnosti Boga v vsakdanjem življenju nekoliko jasneje zajame zasebno, privatizirano dimenzijo religije.
1. Izražena prisotnost pridobivanja tolažbe in moči iz vere (0 = 'Ne', 1 = 'Da'), kar tudi zelo jasno zajame zasebni vidik religioznosti.

REZULTATI

V prvem koraku so bile izračunane povprečne vrednosti vseh štirih kazalnikov za vsako državo nekdanje Jugoslavije, in sicer posebej za obdobje okoli leta 1998 in posebej za obdobje okoli leta 2008. Nadalje so bile za vsako državo izračunane relativne spremembe povprečnih vrednosti med dvema točkama v času.

Tabela 1: Ravni in relativne spremembe v prisotnosti zasebne in institucionalne religioznosti med leti 1995-8 in 2006-9.

Država		Udeležba pri obredih	Pripadnost veroizpovedi	Pomembnost Boga v osebnem življenju	Pridobivanje tolažbe in moči iz vere
BiH	1998	4,92	0,71	7,04	0,65
	2008	4,84	0,77	8,10	0,86
	Relativna sprememba	-1,7%	9,2%	15,1%	32,7%
Hrvaška	1996	4,48	0,87	6,29	0,61
	2008	4,57	0,84	7,24	0,78
	Relativna sprememba	2,0%	-3,8%	15,2%	27,6%
Makedonija	1998	4,18	0,72	6,58	0,58
	2009	4,57	0,93	7,63	0,74
	Relativna sprememba	9,4%	29,2%	16,0%	29,0%
Črna gora	1996	3,16	0,94	5,68	0,49
	2006	3,39	0,59	7,03	0,71
	Relativna sprememba	7,3%	-37,7%	23,9%	45,0%
Srbija	1996	3,60	0,81	5,31	0,50
	2006	3,86	0,70	6,96	0,79
	Relativna sprememba	7,3%	-14,5%	31,0%	57,3%
Slovenija	1995	4,10	0,77	5,17	0,57
	2008	3,71	0,72	5,23	0,56
	Relativna sprememba	-9,4%	-6,8%	1,2%	-1,8%

1. Kratka analiza podatkov v tabeli 1 razkriva nekaj zanimivih točk, ki se nanašajo predvsem na relativne spremembe:
2. Izrazito prevladujejo pozitivne vrednosti relativnih sprememb, kar kaže na to, da je v večini opazovanih družb v obravnavanem obdobju prevladala težnja revitalizacije religije. Edina izjema v tem smislu je

Slovenija, ki je doživela ravno nasproten (čeprav relativno šibek) trend.

Že na prvi pogled se zdi, da so bistveno izrazitejši trendi rasti prisotni na desni strani tabele, kjer sta prikazana oba indikatorja zasebne religioznosti. Ta ugotovitev je bistvenega pomena za pričujočo študijo, zato je smiselno tudi izračun povprečne vrednosti

Slika 1: Povprečne relativne spremembe indikatorjev institucionalne in zasebne religioznosti med leti 1995-8 in 2006-9.

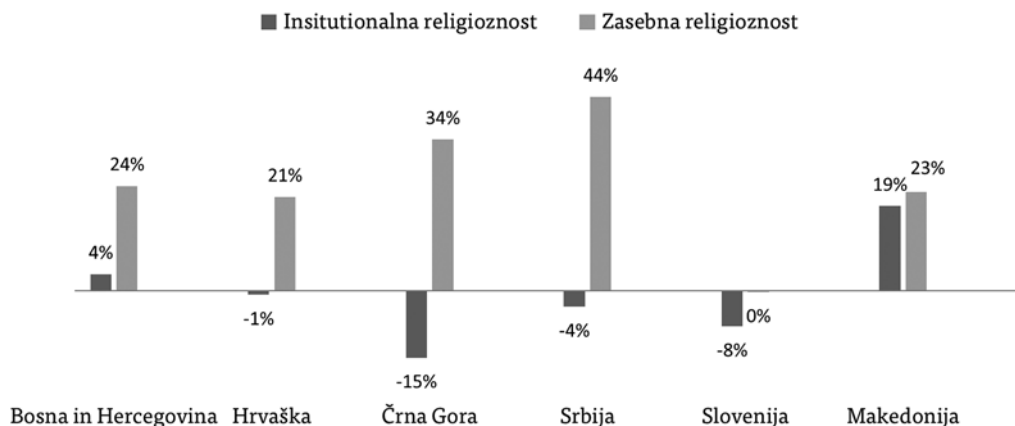

Tabela 2: Relativne spremembe v prisotnosti zasebne in institucionalne religioznosti med leti 1995-8 in 2006-9, glede na starostno skupino in doseženo izobrazbeno raven.

	Celotni vzorec		Mladina (15-29)		Terciarno izobraženi	
	Institucionalna	Zasebna	Institucionalna	Zasebna	Institucionalna	Zasebna
BiH	4%	24%	13%	36%	6%	33%
Hrvaška*	-1%	21%	6%	37%	n.p.	n.p.
Makedonija	19%	23%	20%	17%	33%	47%
Črna Gora	-15%	34%	1%	49%	-12%	71%
Srbija	-4%	44%	0%	62%	11%	98%
Slovenija	-8%	0%	-16%	-3%	2%	17%

*Podatki glede dosežene izobrazbe niso bili dosegljivi za obdobje 1995-8.

relativnih sprememb obeh kazalnikov za vsako izmed dveh obravnavanih dimenzij religioznosti. Rezultati tega izračuna so prikazani na sliki 1.

Slika 1 ponuja neposreden odgovor v zvezi z osnovno zastavljeno hipotezo. V povprečju indikatorja zasebne religioznosti kažeta na bistveno večjo rast v primerjavi s povprečno spremembo indikatorjev institucionalne religioznosti. Na tej podlagi lahko privatizacijsko hipotezo potrdimo: v opazovanem obdobju se je v vseh opazovanih družbah razmerje med prisotnostjo zasebne in institucionalne religioznosti spremenilo v korist prve.

V okviru drugega raziskovalnega cilja obravnavamo vprašanje, kako so bili opaženi trendi prisotni med mladimi in med tistimi s terciarno izobrazbo. V tabeli 2 so predstavljene povprečne relativne spremembe za obe obravnavani skupini.

Tabela 2 omogoča vsaj naslednje pomembne ugotovitve:

1. V večini obravnavanih držav se je religioznost nesorazmerno revitalizirala med mladimi - tako v institucionalni, kot tudi v zasebni razsežnosti. Edina izjema je (ponovno) Slovenija, kjer se je religioznost mladih dokaj izrazito zmanjšala. Delno lahko kot izjemo obravnavamo tudi Makedonijo, kjer je bilo oživljanje religioznosti med mladimi približno sorazmerno z (relativno izrazitim) oživljanjem na ravni celotnega vzorca.
2. V vseh opazovanih državah se je (tako zasebna kot institucionalna) religioznost

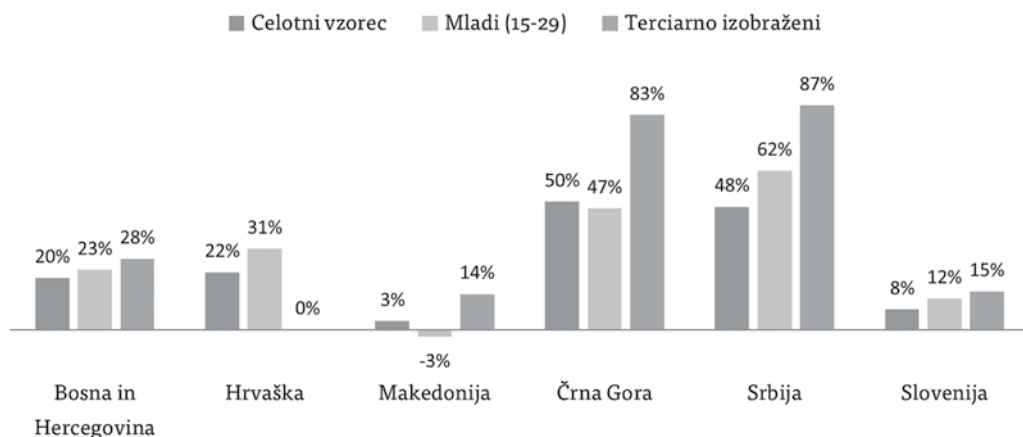
nesorazmerno revitalizirala med najvišje (terciarno) izobraženimi posamezniki.

Ta trend je mogoče delno pojasniti z ekspanzijo terciarnega izobraževanja, ki je povzročila vse večje vključevanje mladih iz nižjih slojev in podeželja (Flere in Lavrič, 2005). Ker je religioznost na splošno v povprečju nekoliko prisotnejša med ljudmi z nižjimi dohodki in s podeželja (npr. Flere in Klanjšek, 2009; Chalfant in Heller, 1991), lahko nesorazmerno povečanje religioznosti diplomantov vsaj delno povežemo z naraščajočo množičnostjo terciarnega izobraževanja.

3. Zasebna religioznost je v primerjavi z institucionalno pridobila bistveno več vitalnosti na ravni vseh treh opazovanih vzorcev. Še več, zdi se, da se je razmerje med zasebno in institucionalno religioznostjo še posebej jasno nagnilo v korist prve prav med mladimi in bolj izobraženimi sloji družbe. Da bi dobili jasnejšo sliko, si lahko pomagamo z izračunom razlik v spremembah zasebne in institucionalne religioznosti v okviru celotnega vzorca in obeh obravnavanih podskupin (slika 2).

Iz slike 3 je jasno razvidno, da je bil trend privatizacije religioznosti še posebej izrazito prisoten v okviru obeh opazovanih podskupin. V primerjavi s celotnim vzorcem je bila privatizacija bistveno prisotnejša med mladimi v vseh državah, razen Makedonije in Črne gore. V Makedoniji se je institucionalna religioznost med mladimi okrepila celo nekoliko bolj v primerjavi z zasebno

Slika 2: Razlike v povprečnih spremembah zasebne in institucionalne religioznosti med leti 1995-8 in 2006-9, v okviru treh izbranih vzorcev, izražene v odstotnih točkah.

Opomba: V primeru Hrvaške niso bili dosegljivi podatki glede dosežene izobrazbe za obdobje 1995-8

religioznostjo, česar ni težko povezati s specifičnim dogajanjem v Makedoniji, ki je na kratko obravnavano v sklepnem poglavju. Prav v vseh opazovanih državah pa je trend privatizacije religioznosti nadsorazmerno izrazit med posamezniki z doseženo terciarno stopnjo izobrazbe.

SKLEP

Pričujoča študija ponuja dve ključni ugotovitvi:

1. V obdobju med letoma 1995 in 2009 lahko razberemo jasen trend privatizacije religioznosti v vseh opazovanih družbah nekdanje Jugoslavije.
2. Privatizacija religioznosti je nadsorazmerno prisotna med mladimi in v bolj izobraženem segmentu prebivalstva.

Ob upoštevanju dejstva, da bolj izobraženi ljudje na splošno pogostejše igrajo vloge mnenjskih voditeljev in vzornikov (Katz in Lazarfeld, 1955, Robertson in Myers, 1969), lahko na osnovi teh ugotovitev špekuliramo, da obstaja precejšnja verjetnost za nadaljevanje in utrjevanje trenda privatizacije v prihodnosti.

Če se vrnemo k izhodiščnim razpravam glede sekularizacije, lahko na osnovi

navedenih analiz sklenemo, da religioznost v regiji ne upada, o splošnem naraščanju pa tudi ne moremo govoriti. Vse je odvisno od izbranega kazalnika religioznosti, deloma pa tudi od opazovane države. V tem smislu naša analiza torej ne potrjuje Henklovega (2009: 59) sklepa o splošni revitalizaciji religije v državah nekdanje Jugoslavije. Potrjuje pa nekoliko splošnejšo tezo, da lahko govorimo o prepoznavnih in sistematičnih vzorcih sprememb na področju religioznosti v teh družbah. Podobno, kot Rodney Stark opisuje trende glede verskega življenja v ZDA (2004: 145), lahko tudi za področje nekdanje SFRJ sklepamo, da vedno več ljudi svoje religioznosti raje ne kaže pred drugimi ljudmi in jo prakticira pretežno v zasebni sferi. S pomočjo Starkovega teoretičnega aparata lahko na sociološki ravni te trende razumemo kot krepitev kompenzacijske funkcije religije, in sicer ob hkratni slabitvi njene javne, moralne, integracijske funkcije.

Na koncu velja opozoriti, da se dve izmed opazovanih držav mestoma občutno razlikujeta od opisanih splošnih trendov. Predvsem gre za Makedonijo, kjer (1) se je poleg znatnega porasta zasebne izrazito okrepila tudi institucionalna religioznost in (2) kjer je bil med mladimi porast institucionalne religioznosti

celo večji v primerjavi s porastom zasebne. Te ugotovitve niso presenetljive, če upoštevamo dejstvo, da je Makedonija edina med opazovanimi državami, kjer so se v opazovanem obdobju odvijali oboroženi spopadi med pripadniki različnih etno-religijskih skupin. Oshlies (2004: 59) v tej zvezi dokazuje, da je imel spor med Albanci in Makedonci tudi poudarjeno versko razsežnost. V tej luči lahko izjemo Makedonije dokaj prepričljivo razložimo s pomočjo Henklove teze o 'konfrontacijski identiteti'.

Druga delna izjema je Slovenija, kjer se je religioznost zmanjšala v obeh dimenzijah, še posebej med mladimi. Lahko bi torej rekli, da gre v primerjavi z Makedonijo razlika v nasprotno smer, kar je mogoče vsaj deloma

pripisati dejstvu, da je med opazovanimi državami Slovenija socialno-gospodarsko najbolj razvita in stabilna družba, medtem ko je Makedonija, ravno nasprotno, najmanj razvita in (v obravnavanem obdobju najbolj) nestabilna.

V tem smislu lahko razlike v trendih na področju religioznosti med državami v regiji dejansko deloma razlagamo s pomočjo koncepta konfrontacijske identitete, deloma pa tudi s pomočjo koncepta eksistencialne varnosti, ki je tendenčno povezana s splošno gospodarsko razvitostjo družbe in ki ima pretežno sekularizacijske učinke (Norris in Inglehart, 2004). Pri tem pričujoči rezultati opozarjajo, da ima naraščanje eksistencialne varnosti lahko učinke predvsem na institucionalno

Glej, kako dobro in prijetno je,
če bratje živijo skupaj.
Foto: Tatjana Splichal

razsežnost religioznosti, medtem ko se zdi dimenzija zasebne religioznosti sorazmerno odporna na takšne spremembe. Kako sicer razložiti, da se je v desetletju stabilizacije (in s tem naraščanja eksistencialne gotovosti) po vojnah na področju nekdanje Jugoslavije zasebna religioznost okrepila v domala vseh družbah v regiji?

UPORABLJENA LITERATURA

- Berger, P. (1999): *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*. Washington D.C.: Grand Rapids.
- Bruce, S. (2002): *God is Dead: secularization in the West*. Oxford: Blackwell.
- Bruce, S. (2011): *Secularization: In Defence of an Unfashionable Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Beyer, P. (1994): *Religion and globalization*. London: Sage.
- Casanova, J. (1994): *Public Religions in the Modern World*. Chicago: University of Chicago Press.
- Casanova, J. (2009): *Religion, Politics and Gender Equality. Public Religions Revisited*, UNRISD. Draft Working Document.
- Chalfant, H. P. and Heller, P. L. (1991): Rural/urban versus regional differences in religiosity. *Review of Religious Research*, 33: 76-86.
- Davie, G. (1994): *Religion in Britain since 1945. Believing without Belonging*. London: Blackwell.
- Davie, G. (2000): *Religion in Modern Europe. A Memory Mutates*. Oxford: Oxford University Press.
- Davie, G. (2002-a): *Europe: The Exceptional Case: Parameters of Faith in the Modern World*. London: Orbis Books.
- Davie, G. (2002-b): Praying alone and Church going in Britain and social capital: A reply to Steve Bruce. *Journal of Contemporary Religion*, 17, 329-334.
- Flere, S. (1990): Konfesionalnost i bezkonfesionalnost u Jugoslaviji 1931-1987. *Politička misao*, 27 (3): 90-104.
- Flere, S. in Lavrič, M. (2005): Social inequality and educational expansion in Slovenia. *Educational Studies*, 31 (4): 449-464.
- Flere, S. in Klanjšek, R. (2009): Social status and religiosity in Christian Europe. *European societies*. 11 (4): 583-602.
- Greeley, A. (2002): *Religion in Europe at the End of the Millennium: A Sociological Profile*. New Brunswick, NJ: Transaction.
- Henkel, R. (2009): Religions and religious institutions in the post-Yugoslav states between secularization and resurgence. *Acta Universitatis Carolinae, Geographica (Karls-Universität Prag)*, 44: 49-61.
- Hervieu-Leger, D. (1990): Religion and modernity in the French context: for a new approach to Secularization. *Sociological Analysis*, 51: 15-25.
- Huntington, S. (1996): *The Clash of Civilizations*. New York: Simon & Schuster.
- Katz, E. and Lazarsfeld, P. (1955): *Personal Influence*. New York: The Free Press.
- Lavrič, M. in Flere, S. (2010): Trait anxiety and measure of religiosity in four cultural settings. *Mental Health, Religion and Culture*, 13: 667-682.
- Luckmann, T. (1967): *The Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society*. New-York: Macmillan.
- Martin, D. (1978): *A General Theory of Secularization*. Oxford: Blackwell.
- Martin, D. (2005): *On Secularization: Toward a Revised General Theory*. Aldershot: Ashgate Publishing Company.
- Norris, P. and Inglehart, R. (2004): *Sacred and secular. Religion and politics worldwide*. New York: Cambridge University Press.
- Oschlies, W. (2004): *Makedonien 2001-2004: Kriegstagebuch aus einem friedlichen Land*. Berlin: Xenomos.
- Pargament, K.I. (1997): *The Psychology of Religion and Coping: Theory, Research and Practice*. London: Guilford Press.
- Pollack, D. & Müller, O. (2006): Religiousness in Central and Eastern Europe: Towards Individualization? In: Irena Borovik (Ed.): *Religions, Churches and Religiosity in Post-Communist Europe*. Krakow: Zakład Wydawniczy.
- Robertson, T. S. and Myers, J.H. (1969): Personality Correlates of Opinion Leadership and Innovative Buying Behavior. *Journal of Marketing Research*, 6:164-168.
- Roof, W. C. (1999): *Spiritual Marketplace: Baby Boomers and the Remaking of American Religion*. New York: Princeton.
- Stark, R. (2004): *Exploring the religious life*. Baltimore: Hopkins University Press.
- Stark, R. and Iannaccone, L. (1994): A Supply-Side Reinterpretation of 'Secularization' in Europe. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 36(3): 230-52.
- Stark, R. and Finke, R. (2000): *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion*. Berkeley: University of California Press.
- Toš, N. et al. (1999): *Podobe o cerkvi in religiji*. Ljubljana: FDV.
- Toft, M. D., Philpott, D., & Shah, T. S. (2011): *God's century: Resurgent religion and global politics*. New York: W.W. Norton.
- Wuthnow, R. (1998): *After Heaven: Spirituality in America Since the 1950s*. Berkeley: University of California Press.

1. Čeprav modernizacija prinaša olajšanje življenja ljudi na različnih področjih, so ključne 'nagrade' (stvari, ki si jih ljudje želimo) še vedno izven dosega večine ali vseh ljudi. Ena takšnih nagrad je gotovo preseganje nujnosti smrti.